

I.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No: 23-24 (Ekim 2000-Mart 2001)

MİLLİYETÇİLİK VE MODERNLEŞME İLİSKİSİ ÜZERİNE

Ars.Gör.Dr.Inci Özkan KERESTECIOĞLU*

Son yirmi yılda milliyetçilik çalışmalarında belirgin bir artış gözleniyor. Sosyal bilimcilerin milliyetçiliğe olan ilgisi kuskusuz toplumsal gerçekliklerle paralel gidiyor. Milliyetçilik hareketleri yeni bir milliyetçilik dalgası ile karşı karşıya olduğumuzu ileri sürece kadar yoğunlaştı. Üstelik bu durum, belirli bir bölge ile de sınırlı değil. Çok farklı toplumsal koşullara sahip, farklı coğrafyalar milliyetçilikten kaynaklanan sorunlar yaşıyor.

Yeni dönem milliyetçilik hareketleri; kimliklerin tanınması, fundamentalizmin yükselmesi ve tabii modernitenin krizi gibi temalarla birlikte gündeme geliyor. İlk bakışta birbirinden farklı görünen bu temalar arasında, aslında yakın bir ilişki var. Yaşanan süreci milliyetçilik değil de etnik ve dinsel alanın siyasallaşması olarak kavramsallaştırırsak, bu ilişkiyi daha açık görmek mümkün olabilir.

Etnik ve dinsel kimliklerin yani kültürel alanın siyasallaşması sürecini nasıl değerlendirebiliriz? 1960'ların başlarına kadar sosyal bilim dünyası bu konuda oldukça net gözüküyordu. Bu kimlikler pre-modern ve o meşhur, "sorunsuz" dogrusal ilerleme içinde modern topluma asimile olacaktı. Zihniyet dünyasında rasyonelleşme anlamına gelen modernleşme süreci ister istemez bu "duygusal" kimliklerin çözülmesine yol açacaktı. "Ulusal kimlik" rasyonelleşme sürecinde hakim hale gelirken, etnik ve dini kimlikler bu kimlik içinde eriyecekti. Oysa hepimizin bildiği gibi gerçekler bu senaryoya uymadı. Dini ve etnik canlanma, dünyanın çok farklı coğrafyalarında görünürlük kazandı. Bu durum, modernitenin krize girdiğinin en önemli işaretlerinden sayıldı.

Modernite mantığıyla uyumsuz görünen bu gelişmelere modernitenin bir ürünü olarak bakmak yeni açılımlar sağlayabilir. Başka bir deyişle, bu gelişmelere, moderniteye karşı durmak açısından değil de hakim modernlik yaklaşımlarına eleştirel bir okuma yapmak güdüsünden hareketle yaklaşmak iki kutuplu, siyah-beyaz değerlendirmelerin çıkmazından kurtulmaya yardımcı olacaktır.

Modernleşme ve milliyetçilik süreçlerinin belirginleştiği ve kitleselleştiği 19. yüzyıl Batı Avrupa coğrafyasındaki gelişmelere bakmak, bugünü kavrama açısından önemli ipuçları sağlayabilir.

* İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Öncelikle modernleşme ve milliyetçiliğin birbirleri ile ilişkili süreçler olduğunu belirtmek gerek. Modernleşme ve milliyetçilik ilişkisi, milliyetçilik çalışmalarında üzerinde durulan konuların başında geliyor. Hatta bu konudan hareketle milliyetçilik yazını sınıflandırmak mümkün. Çok genel olarak iki yaklaşımdan söz edilebilir. Milleti evrensel bir kategori olarak ele alanlar ve milleti tarihsel yani “modern” bir olgu olarak değerlendirenler. Bu iki yaklaşımın ayırım noktalarını dün-bugün-yarın arasında kurdukları ilişkiden hareketle açıklayabiliriz. Millet köklerinin hatırlanamayacak kadar eski olduğunu ileri süren ilk yaklaşım açısından dün; bugünü ve yarını belirleyen özel bir zaman dilimidir. Millet “dün” varolduğu için bugün de vardır. Milliyetçilik bunu farketmeyi sağlar; “uyuyan güzeli uyandırır”. Bugünün yeni kısımları eski etnik temellerle sınırlandırılmıştır; onun üzerinden yeni bir şey kurabilirler.

Bu yaklaşım milletlerin etni ile olan bağını öne çıkarır; etni ile millet kategorileri arasındaki ayırım sadece bir nüanstır.¹ Burada, yöntemsel açıdan, milliyetçi söylemin kendisine çok fazla önem atfedildiğini söylemek gerekiyor. Milliyetçi söylemin kendisi bir gerçeklik olarak kavranır. Bu oldukça “içeriden” bir bakıştır, yaklaştığı konuya bir “mesafe”yi içermez. “Mesafe” sorunu konu milliyetçilik olunca özellikle önem kazanıyor. Milliyetçilik çalışmalarının uzunca bir dönem milliyetçi ideolojinin hakimiyeti altında gelişmesi bu mesafeyi sağlamanın ne kadar zor olduğunu bir göstergesi.

Bu çalışmanın da paylaştığı ve milliyetçilik yazınında, özellikle 1980’lerden itibaren hakim olan, milletin ve milliyetçiliğin modernliği yaklaşımı açısından ise dün-bugün-yarın ilişkisinde, öne çıkan bugündür. Geçmiş önemli değildir. Milliyetçiler etnik mirası kullanmada özgürdür. Etnik geçmiş, bugünün ihtiyaçlarına, endiselerine yanıt vermek üzere kurgulanır/kullanılır. Bugün, kendi imajında dünü yaratır.

Bu ekol içinde yer alan milliyetçilik çalışmaları, modernleşmenin çeşitli yönlerini öne çıkartarak, toplumsal örgütlenmenin “millet” etrafında gerçekleşmesinin maddi koşullarını belirlemeye çalışırlar. Kimi, milliyetçiliği kitle iletişiminin yaygınlaşması sonucu ortaya çıkan beklentilerin ifadesi olarak

¹ Bu yaklaşımın en tipik ve verimli yazarı Anthony Smith’dir. Yazarın çok sayıda çalışmaları arasında, özellikle bu konuyu ele aldıkları için bkz. “The Nation, Invented, Imagined, Reconstructed?” in Marjorie Ringrose and Adam J. Lerner (ed) *Re-imagining the Nation*, Open University Press. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986. “The Ethnic Sources of Nationalism”, *Survival*, vol.35, no.1, 1993. *Ethnicity and Nationalism*, Leiden: E. J.Brill, 1992. “The Origins of Nations”, *Ethnic and Racial Studies*, vol.12, no.3, 1989. Ayrıca Türkçeye çevrilmiş çalışması *Milli Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994. Smith’le benzer yaklaşımı benimseyen bir başka yazar John Armstrong, *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982 ve Walker Connor, *Ethnonationalism*, Princeton University Press, 1994.

değerlendirirken ², kimi, sanayi toplumunun ihtiyaç duyduğu kültürel homojenliği sağlamaya yönelik ideoloji olarak ele alır. ³ Bir baskısı “millet kurgusu”nun ancak kapitalist yayıncılığın yaygınlaşması ile mümkün olabildiğine dikkati çeker. ⁴

Milliyetçiliğin kendisini nasıl tanımladığı konusu, sözü edilen çalışmaların ana eksenini oluşturmaktan çok uzak. Dolayısıyla, milliyetçiliğe oldukça mesafeli bir yaklaşım. Milliyetçiliğin bağlamını, yani hangi toplumsal koşullarda varolabildiğini gün ışığına çıkarmaya çalışan – ki buna ihtiyaç olduğu çok açık; milliyetçilik uzunca bir süre alacakaranlıkta yasadı – bu perspektif, ister istemez söylemi bir kenara atıyor ve daha ziyade olgu ile uğraşiyor. Oysa milliyetçiliği anlamının yolu her iki düzeyin – söylem ve olgu – birlikte ele alınmasından geçiyor. Milliyetçiliğin kendini ifade etmesinde kullandığı değerler, dil, varsayımlar ile yaratmış olduğu toplumsal sonuçlar arasındaki ilişkiyi, daha doğrusu çelişkiyi saptamak, milliyetçiliğin gücünün – hem insanlara ulaşma, hem iki yüzyıldır dayanıklı ve gündemde bir söylem olarak kalma anlamında – ve kırılmasının anlaşılmasında anahtar.

Milliyetçilik söyleminin, modernleşme sürecine etkisini kavramak için, milliyetçiliğin hakim/etkin bir ideoloji haline geldiği 19. yüzyıl Batı Avrupa coğrafyasının zihniyet dünyasına nüfuz etmek gerekir. Bu dönem insanın dünyaya bakışı, özellikle zamani kavrayışı yani tarih anlayışı ve gelecek kurgusu, milliyetçilik söylemine ana rengini verir.

19. yüzyıl Avrupa düşüncesinin en belirgin özelliği sentezci olmasıdır. Hegel’de en tipik örneğini görebileceğimiz bu düşüncede, tarih, toplumun yaşamına hükmünü geçiren bağımsız bir değişken olarak belirir. Geleneksel toplumdaki “yazgı”nın yerini, modernleşen, sanayileşen, pozitivist 19. yüzyıl toplumunda, tarih alır. Tarih, yazgıyı dünyevileştirmiş, bilimsel bir kilifin içine sokmuştur. Bu yolla; geçmiş, şimdi ve gelecek arasında, dinsel kaynaklara başvurmadan yeniden bir bütünlük sağlanmıştır. ⁵

Geleneksel düşüncenin darbelere maruz kalması ve dokunulmazlığının kaldırılması, Rönesans’tan itibaren başlatılır. Bunu daha eskilere, paradoksal

² Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, New York, 1953.

³ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. B.E.Behar ve G.G.Özdoğan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.

⁴ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. Iskender Savasir, İstanbul: Metis Yayınları, 1993.

⁵ Modernitenin gelenekselliği devam ettirdiğinin, başka bir ifadeyle modernliğin geleneksellikten itibaren kurulduğunun bir isareti olarak değerlendirilebilecek bu bütünlük arayışını Hannah Arendt’in ünlü makalesi, hayranlık uyandıran bir çarpıcılıkta anlatır. Bkz. Hannah Arendt, “Gelenek ve Modern Çağ” ve ayrıca “Tarih Kavramı: Antik ve Modern”, *Geçmişle Gelecek Arasında* içinde, çev. B.Sina Sener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

biçimde Hristiyan Ortaçığa kadar tasimak da mümkün. ⁶ 18. ve 19. yüzyıllar ise daha önceki dönemlerde kısmi kalan darbelerin adeta kitleselleştigi bir zamandır. Gelenekselliğın her şeyi olduğu gibi sürdürme anlayışının yerine, sürekli değişim anlayışı geçmektedir. Düzen üreten bir toplumsal durumdan, her şeyin değişime açık hale geldiğı, toplumsal yapının kırılğanlaştığı, düzensizlik üreten bir toplumsal duruma geçiş söz konusudur. Modernlik “kalıcı olan”ın yıkılışı, geçici olanın kurallaşmasıdır. Ancak düşünce dünyasındaki, toplumsal muhayyiledeki değişimlerin yavaş islediğini unutmamak gerekiyor. 18. ve 19. yüzyılın entellektüel alışkanlıkları alısilmişin dışına ender olarak çıkar. Arendt’in de belirttiğı gibi, yeni olgular eski kavramlarla açıklanmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır.

“Süreksizliğin”, “değişkenliğin” yaşamın kuralı haline geldiğı bir dönemde, düşüncede süreklilik arayışı vardır ve diyalektik mantık, tez-antitez-sentez zinciri ile bu arayışa yanıt verir. Düşünce sisteminde sağlanan bu süreklilikle, toplum adeta değişken dünyanın yarattığı belirsizliklerden, kopukluklardan, atomlaşmadan kendini korumaya çalışır. Yani bir anlamda gelenekselliği sürdürür. Milliyetçi söylemin en önemli niteliği de, gelenekselliği sürdürmesidir. Milletın en eski köklerine inen ve oradan çıkardığı olayları simgeleştiren, kahramanlaştıran milliyetçilik, geçmişi sadece geçmiş olarak değil, bugünü ve yarınları haber veren bir dönem olarak kurgular.

Sentezcilik, romantik seçicilik, abartılı ve kesin ifadeler, tüm bu özellikler milliyetçi söylemi dünyaya net bakan bir söylem haline getirmektedir: Belirsizliklerin içindeki bireyin önüne tartışmasız bir harita çıkarır; kararsız toplumsal durumları kararlı durumlar gibi sergiler. Söylemdeki açıkça anlaşılabilirlik, onun halk katında işlemlerini kolaylaştırıcı bir etmendir.

“Yaratmak”, “yapmak”, 19. yüzyıl anlayışına ana rengini veren fiillerdir. Efsaneleştirilmiş tarih anlayışı, romantizmle bir arada dönüşüm toplumunun tarih yapmaya, yarını kurmaya yönelik ritüellerine kaynak oluşturur. Bu bağlamda milliyetçilik, dinsel bir ayın gibi örgütlenmiştir. Bu ayın, yönetici seçkinler ve halkı bir araya getirir. Milliyetçilik köprü fonksiyonunu zaman ve mekân içinde olduğu gibi, seçkin ve kitle arasında da görür.

Milliyetçiliği sadece bir “bağ”, bir “köprü” gibi tanımlarsak eksik bir tanım olur. Söylemin bağları koparan, köprüleri yıkan özelliğini de aynı anda akıldaki tutmak gerekir. “Birleştirici kutsal”ın değişmesinde, din ve yerel kaynaklı olmaktan çıkmasında milliyetçilik basrolü oynar. Bu basroldeki repliklerini geleneksel dünyanın “alışılmış”, “benimsenmiş” dili ile kurarken, aslında geçmişi günün

⁶ Bu tür yaklaşımların nitelikli bir örneği için bkz. Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post Modern Topluma Çağdas Dünyanın Kuramları*, çev. Mehmet Küçük, Ankara: Dost Yayınları, 1999, özellikle 4. bölüm.

ihtiyaçlarına ve ilerleme fikrine uygun bir biçimde kurgulamaktadır. Yani milliyetçilik son tahlilde modernleştirici bir söylemdir.

Bu noktada, milliyetçiliğin modernleşmenin sağladığı çerçeve olmadan kitlesel ve hakim bir ideoloji haline gelmesinin olanaksızlığını olduğu kadar, modernleşmenin de milliyetçilik olmadan yestermediğini teslim etmek gerekiyor. Modernleşme hiçbir zaman sadece modern fikirlerle, kurumlarla işleyen bir süreç olmadı. Son iki yüzyıllık deneyimin bize gösterdiği gibi, modernleşme süreci modern araçlarla asamadığı çıkmazlarından geleneksel söylemlerle ve çoğu zaman da milliyetçiliğin kurgularına, senaryolarına başvurarak çıkmaya çalışır.

Modernleşme ve milliyetçilik arasında mantıksal olarak zorunlu bir bağ kurmak söz konusu olmasa da, milliyetçiliğin gündemde olmadığı bir modernleşme tecrübesine tanıklık etmemiş olmamız, modernleşmenin milliyetçiliği gözardı ederek kavranılamayacağını önemli bir isareti.

Milliyetçilige modernleşme perspektifinden bakan sosyal bilim yazınının vurgusu “milletin modernliği” üzerinedir. Milliyetçiliğin milleti hakim toplumsal formasyon haline getirme çabasında kitle iletişimi, kitle kültürü, temel eğitim gibi modernleşme göstergelerinin vazgeçilmezliğini vurgular. Yani modernlik olmadan milliyetçilik olamayacağını dolayısıyla milletin tarihsel bir kategori olduğunun altını çizerek. Bu yaklaşımlara temel bir itiraz tasılamakla birlikte, vurguyu modernleşmenin milliyetçilige olan ihtiyacına yapmanın, hem milliyetçiliği hem modernleşmeyi anlama serüvenimize ufuk açıcı bir etki yapacağını düşünüyoruz.

Bu noktada modernleşmeyi yaşadığı krizlerden itibaren okumak, milliyetçiliği de bu krizlerde gördüğü işlevden çıkararak değerlendirmek anlamlı bir çerçeve gibi gözüküyor. Modernleşme süreci ile beliren kimlik, katılım, nüfuz, mesruiyet krizlerinin çözülme biçiminde milliyetçiliğin izlerini sürmek mümkün. Kuskusuz bunların hepsi bir bütün ve genel bir toplumsal durumu anlatıyor. Sadece geçerken değinelim: Milliyetçilik, modernleşme sürecinde katılım ve nüfuz arasında yaşanan gerilime formül bulmaya çalışan bir ideoloji olarak belirir. Bu bağlam, mesruiyet anlayışını dönüştürücü bir etki yaratır.⁷ Biraz açmak gerekirse, milliyetçilik, kitlelere kolay ulaşan üslubu ile onları harekete geçirir ve katılım imkânları yaratır. Öte yandan, sanayileşme ile ortaya çıkan yeni toplumsal sınıfların, grupların katılım ve esitlik talebini, siyasal sistem açısından “kabul edilebilir” kılan bir çerçeveye sokar. Siyasal sistemin hegemonik ideolojisi haline geldiğinde ise bu talepleri yönlendirir, sınırlandırır. Yani milliyetçilige siyasal açıdan iki yönlü bir okuma yapmak gerekir. Katılım yaratıcı, yönlendirici vasfı ile bu katılımı kontrol altına alacak mekanizmaları hazırlayıcı vasfı, yani, iktidarın topluma nüfuz etme

⁷ Modernleşme sürecinde yaşanan krizleri çözmede, özellikle mesruiyet krizine verilen yanıtta milliyetçiliğin işlevine değinen bir yazı için bkz. Edward Shils, “Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society”, Nations and Nationalism, vol.1, no.1, 1995.

araci olması birlikte değerlendirilmelidir. Bu noktada, milliyetçiliğin demokrasinin vazgeçilmez, doğal bir parçası olduğu fikrinin de, demokrasi önünde bir engel yarattığı görüşünün de eksik ve güdük kaldığı açıktır.⁸

Milliyetçilik aslında eşitlik taleplerinin yoğunlaştığı bir ortamda gündeme gelir. Bir yandan eşitlik taleplerinin yeni kanalı olurken bir yandan dışlayıcı mantığıyla onun üstünü örter. Eşitlik modernitenin en önemli vaadidir. Tocqueville'in deyişiyle modern toplumun tutkusudur. Eşitsizlik ise bir toplumsal gerçeklik olarak kendini, geleneksel toplumun koruyucu, mesrulasıtırıcı kilifından uzak bir biçimde tüm acımasızlığıyla dayatır. Bir başka nokta ise, bireye yüklenen değerdir. Oysa modern toplumun tekno-bürokratik örgütlenmesi bireylerin rolünü azaltma eğilimindedir ve bu ciddi krizlere yol açar. Aron'un da dediği gibi "birey eşitlik kadar kişilik de ister. Anonim, değiştirilebilir bir varlık değil, kendisi olmak ister."⁹

Modern toplumun daveti soyut evrenseldir; buna karşılık somut realitesi kişisel, ulusal, dini ya da etnik köklerin ısrarla sürmesidir. Yani bir yanda rasyonelleşme ve sekülerizasyon öte yanda tutku ve duygu. Paradoksal biçimde; etno-dini hareketler modernitenin temel bir istikrarsızlığına işaret edip onu güçlendirirken moderniteye özgü değerlere dayanan yeni davranış modellerine davet eder--- bireycilik, tanınma ve güvenlik arayışı. Aslında tüm bu hareketlere, moderniteyi kendi varsayımlarını gerçekleştirmeye zorlayan gelişmeler olarak bakmak mümkün. Kuskusuz bu arayışa cevap verecek olan, etnik-dinsel hareketlerin "milliyetçi" aktörleri değil, bu hareketler dolayısıyla gündeme gelen talepleri önemseyen, onları modernitenin sınırlarını ve imkânlarını yeniden tanımlama amacıyla dönüştüren bir siyasetin temsilcileri olabilir.¹⁰

⁸ Milliyetçilik ile demokrasi arasında "olmazsa olmaz" bağ kuran bir yaklaşım için bkz. Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati*, çev. Özlem Okur, İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1995.

⁹ Raymond Aron, "Les Désillusions du Progrès", Paris: Calmonn-Lévy, 1965, s.14'den aktaran Dominique Schnapper, "The Significance of the Ethnoreligious Field in Nation-building", *International Journal of Sociology*, vol.24, no.2-3, Summer-Fall 1994, s.72.

¹⁰ Böyle bir siyaset anlayışının izlerini, daha ziyade kurumsal olmayan, parlamento dışı alanda faaliyet gösteren ve "bireyin kendini gerçekleştirmesi" perspektifine sahip "yeni toplumsal hareketler"de bulabiliriz. Feministler ya da yesillerin deneyiminde, söz konusu siyasetin üslubu ve içeriğine ilişkin ipuçlarını yakalamak mümkündür.